

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

КОСТЕНКО Тарас Вікторович

УДК 291.1 : 230.11

**ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ
ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ САКРАЛЬНОГО
В ТРАДИЦІЙНІЙ ТА СУЧАСНІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ТЕОЛОГІЇ**

09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії та соціології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
ВАСИЛЬЄВА Ірина Василівна,
Національний медичний університет
імені О.О.Богомольця,
завідувач кафедри філософії та соціології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ШУГАЄВА Людмила Михайлівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії

кандидат філософських наук, доцент
ХРИСТОКІН Геннадій Володимирович,
Університет державної фіскальної служби України,
доцент кафедри філософії та політології

Захист відбудеться «24» червня 2016 р. о 13:30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «24» травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Феномен сакрального займає особливе місце в структурі релігійного світогляду, конститууючи його ідентичність та унікальність. Для православного християнства характерні пізнання трансцендентного як сакрального, виокремлення феноменів сакральної присутності трансцендентного, особливий наголос на смисло-життєвому значенні сакрального. Постмодерні тенденції у сучасній православній теології привели до спроб нового комплексного осмислення феномену сакрального, до пошуків неметафізичних концепцій сакрального у традиції православної думки. В сучасній православній теології феноменологія сакраментального життя церковних громад поєднується із герменевтичним переосмисленням православної традиції у її теоретичних та практичних проявах. Відповідно, все це формує нову сакраментальну теологію православ'я, відкриту до конструктивного діалогу з іншими конфесіями, сучасною філософією, мистецтвом та науковим світоглядом. Актуальне релігієзнавчо-філософське осмислення цих прогресивних тенденцій у православній теології дозволяє оцінити потенціал можливого оновлення православ'я в світі та Україні, адже сакральне виступає вагомою складовою релігійної картини світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії та соціології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я України, і виконана в межах ініціативно-пошукової науково-дослідної роботи кафедри «Методологічні аспекти соціально-гуманітарної складової вищої медичної освіти» (№ 0111 U000665).

Мета дослідження полягає у комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі православної традиції тлумачення концепту сакрального.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити наступні основні завдання:

- з'ясувати особливості дослідження концепту сакрального в сучасному релігієзнавстві й визначити наукову методологію для вивчення трансформацій тлумачення концепту сакрального в православної традиції;
- проаналізувати семантичне поле інваріантів традиційних православних концепцій сакрального;
- розкрити основні тенденції в інтерпретації концепту сакрального у неопатристиці;
- висвітлити трансформації концепту сакрального в сучасній православній літургійній теології;
- дослідити загальні риси тлумачення концепту сакрального в православної теології початку XXI століття.

Об'єкт дослідження – православна традиція тлумачення концепту сакрального.

Предметом дослідження є формування та розвиток концепту сакрального в православній традиції.

Методологічна основа дослідження включає в себе як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Основними методами дослідження стали герменевтичний та історико-компаративний, що були використані при осмисленні тлумачень концепту сакрального в традиційній та сучасній православній теологічній думці. У ході роботи було також використано такі методи: системний – для з'ясування спільних характеристик трактування сакрального православними мислителями різних епох; аналітичний – у вивченні специфіки розбіжностей тлумачення сакрального віри в контексті різних релігійно-теологічних і філософських концепцій дослідження проблеми; логічний – у реконструкції процесу формування концепту сакрального в його багатозначності та єдності множини значень; історичний – у виявленні основних тенденцій й особливостей у розумінні категорії сакрального на різних етапах становлення релігійно-теологічного православного дискурсу; парадигмальний – для узагальнення основних парадигм у православній традиції інтерпретації концепту сакрального. При цьому дисертант опирався також на загальногносеологічні принципи, а саме: конкретного історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму.

Загальним концептуальним підґрунтям для дослідження стали наукові узагальнюючі досягнення українських релігієзнавців А.М.Колодного, П.Л.Яроцького, Є.А.Харьковщенка, а також дослідників, які порушують проблему релігійного пізнання, аналізують структуру релігійної свідомості, вивчають морфологію і типологію священного: Ю.О.Левада, І.І.Антонович, Д.М.Угрінович, В.С.Глаголев, І.Н.Яблоков, Л.Н.Мітрохін, В.І.Гараджа, В.К.Шохін, А.Радугін, Є.О.Торчінов, В.М.Живов, М.О.Пилаєв, С.А.Коначева, Ю.І.Терещенко, А.М.Колодний, Б.О.Лобовик, І.В.Богачевська, І.В.Васильєва, Т.В.Гаврилюк, І.Б.Осташук, О.В.Сарапін, В.В.Токман та ін.

Наукова новизна роботи. На основі комплексного аналізу теологічних праць мислителів православ'я доведено, що розуміння концепту сакрального в православній традиції зумовлене наявністю двох визначальних концептуальних ядер – святості як обожнення та святості як ангелоподібності.

Здійснене дослідження дало можливість обґрунтувати низку положень, що вирізняються науковою новизною і виносяться на захист:

Уперше:

- виявлено, що містичний досвід зустрічі з сакральним обов'язково передбачає повне залучення людини в сакральну реальність за допомогою містагогії культової діяльності;
- доведено, що в ранній патристичній думці святість осмислюється як довершений людський стан повного особистого зцілення, що відбувається силою особистого впливу Бога як спасителя;
- з'ясовано, що в Оригена та Псевдо-Діонісія Ареопагіта святість розуміється як ангелоподібний стан розумної душі, якого людина досягає власними зусиллями, піднімаючись шаблями світової символічної

ієрархії;

- простежено, що у класичній візантійській теології Максима Сповідника ідеали святості як обожнення та ангелоподібності були синтезовані в межах єдиного концепту святості ідеального життя в Богові. Динамічний розвиток життя в Богові для людини можливий через участь у сакраментальному житті церкви як особливого священного світу із власним сакральним простором і часом. При цьому таїнство хрещення надає загальнолюдські властивості святості вірному, таїнство миропомазання – особисті характерні риси святості, євхаристія робить святого причетним до вічності;
- розкрито, що представники неопатристики як панівної течії сучасної православної теології особливо наголошували на покликанні всіх вірних до святості, ототожнюючи останню із станом обожнення. При цьому в неопатристиці обожнення тлумачиться як особливий екстатичний досвід, в якому суб'єкт зберігає власну активність та має з Богом діалогічні відносини. Отримати цей екстатичний досвід, на переконання представників неопатристики, можливо лише в Церкві як особливому релігійному життєсвіті;
- досліджено, що сучасне православне літургійне богослов'я як особливий різновид неопатристики плідно розвинули М.Афанасьєв та О.Шмеман. Згідно із цими теологами, участь у літургійному житті Церкви є єдиним шляхом досягнення святості для вірних. В євхаристії освячується не лише людина, але й весь земний світ. Апології О.Шмеманом профанного життя як приховано сакрального митрополит Іоан Зізіулас протиставив ідеал особистої святості як існування над-фізичного, над-біологічного і над-соціального;
- окреслено, що у православної теології початку ХХІ століття святість розуміється як персональна унікальність творчої людини в її відносинах з особистим Богом та іншими людьми.

Уточнено:

- розуміння того, що в теології Григорія Палами стан святості досягається завдяки аскетико-молитовній практиці, яка має більше значення, ніж сакраментальне життя Церкви.

Набуло подальшого розвитку:

- обґрунтування розуміння того, що джерелом есхатологічного літургійного богослов'я Олександра Шмемана є теологія Миколая Кавасили, згідно з яким церква є надприродним світом майбутнього, який міститься у теперішньому світі, як дитина у лоні матері. Зростання вірного як «людини майбутнього віку» пов'язане із наступними таїнствами: хрещення, що дарує духовне народження, миропомазанням
- особисті риси, євхаристією – вділяє сил для зростання духовної «внутрішньої людини» та надає обожнення як надприродного стану святості.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному філософсько-релігієзнавчому дослідженні тлумачення концепту сакрального в православній традиції, що забезпечує відповідний приріст наукового знання і дає змогу активізувати подальші наукові розробки, які стосуються вивчення актуальних проблем християнської теології та філософії.

Практичне значення роботи. Результати, отримані у ході дослідження, можуть бути використані при викладанні релігієзнавчих та філософських курсів у вищих навчальних закладах, а також для підготовки відповідної навчально-методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та положення наукової новизни автор одержав особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були обговорені на засіданнях кафедри філософії та соціології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця. Ідеї та висновки дослідження були оприлюднені на наукових конференціях та засіданнях круглих столів, зокрема: Регіональна конференція «Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія» (м. Донецьк, 2010 р.), XXVII та XXVIII Міжнародні науково-практичні конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (м. Донецьк, 2010 р.), I Міжнародна молодіжна релігієзнавча школа з юдаїки (м. Київ-Умань, 2010 р.), III Міжнародна конференція молодих науковців «Світоглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти» (м. Чернівці, 2010 р.), Перший Всеукраїнський круглий стіл «Сакральні тексти: коментарі, переклади, інтерпретації» (м. Острог, 2010 р.), Круглий стіл «Релігієзнавство і сходознавство в контексті дослідження міжнародних відносин» (м. Харків, 2010 р.), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету КНУТШ – 2011» (м. Київ, 2011 р.), I Науково-практична конференція «Іслам та ісламознавство в Україні» (м. Донецьк, 2011 р.), Всеукраїнська наукова конференція студентів й аспірантів філософських факультетів «XIV читання пам'яті Георгія Флоровського» (м. Одеса, 2011 р.), XXX Міжнародна науково-практична конференція «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (м. Донецьк, 2011 р.), Міжвузівська науково-практична інтернет-конференція «Людина у філософському вимірі сьогодення» (м. Харків, 2012 р.), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету КНУТШ – 2012» (м. Київ, 2012 р.), I Міжнародна молодіжна ісламознавча літня школа «Іслам і мусульмани в Україні» (м. Сімферополь, 2012 р.), Круглий стіл «Феноменологія релігії і традиціоналізм М. Еліаде» (м. Донецьк, 2012 р.), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету КНУТШ – 2013» (м. Київ, 2013 р.), Всеукраїнська наукова конференція студентів й аспірантів філософських факультетів «XVI читання пам'яті Г. Флоровського» (м. Одеса, 2013 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Філософія і релігія у просторі сучасної культури» (м. Київ, 2014 р.), V Всеукраїнська науково-практична конференція «Релігійні фактори у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (м. Острог, 2014 р.); Міжнародна

науково-практична конференція «Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії» (м. Чернівці, 2015 р.); IV Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 2014 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження представлено в семи одноосібних наукових публікаціях, а саме: чотирьох статтях в українських фахових виданнях, одній статті в іноземному журналі, а також двох збірниках наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, що впливає з його мети та завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Основний текст дисертації становить 160 сторінок, список використаних джерел містить 475 найменувань і вміщений на 40 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт та предмет; окреслено теоретико-методологічну основу дослідження, розкрито наукову новизну роботи, що сформульовано в тезах, які виносяться на захист; показано теоретичне і практичне значення дисертації, повідомлено про її апробацію, відображено структуру й обсяг роботи.

Перший розділ «Феномен сакрального в релігієзнавстві та християнська традиція» присвячено виявленню специфіки наявних у сучасному філософсько-релігієзнавчому дискурсі комплексних підходів до феномену сакрального та його тлумачень у християнській традиції.

Аналіз концепту сакрального є однією із центральних проблем для філософії релігії як релігієзнавчої дисципліни.

Сакральне як самостійна проблема розглядається істориками та філософами релігії (М. Еліаде, Ж. Батай, Р. Жірап), представниками феноменології релігії (Р.Отто, Г. ван дер Леув), мистецтвознавцями (Т. Буркгардт), представниками окремих філософських напрямків, зокрема феноменології (М. Шелер), неокантіанства (В. Віндельбанд, Е. Кассіерер), неотомізму (Е. Жильсон, Ж.Марітен), психоаналізу (К.Г. Юнг, Е. Фром), діалектичної теології (П. Тілліх), теоретиками психоделічного напрямку (Г. Хенкок, О. Хакслі), мислителями-традиціоналістами (Р. Генон, Ю. Евола).

Виникнувши у рамках богослов'я, категорія сакрального завдяки зусиллям західноєвропейських мислителів знаходить своє місце в багатьох галузях гуманітарного знання, стає однією з ключових категорій гуманітарного знання. У сучасній релігієзнавчій науці поняття сакрального розглядається перш за все в аксіологічному аспекті. Сакральне пов'язане з загальною системою цінностей, яка існує в межах тієї чи іншої культури. Поряд з аксіологічним значенням сакральне використовується також в онтологічному сенсі як основа буття. В онтологічному аспекті сакральне нерозривно пов'язане з важливою філософською проблемою

Абсолюту, що простежується й осмислюється протягом історії всієї класичної філософії – від уявлень Афінівської школи про філософського бога до уявлень про абсолютний дух Г.В.Ф. Гегеля.

З початку ХХ століття «сакральне» виходить поза межі суто релігійного, богословського дискурсу й постає як найважливіша категорія, що використовується у багатьох гуманітарних науках. Поряд із терміном «сакральне» в літературі використовуються також багато в чому схожі з ним, але не тотожні терміни, – «священне», «святе», «культ», «релігійне». Раніше такі категорії використовувалися тільки в межах богослов'я й релігійної філософії. У сучасній думці вони використовуються набагато ширше і не завжди пов'язані з суто релігійним дискурсом.

Термін «сакральне» і подібні до нього «священне», «святе», «культ» широко використовуються у релігієзнавстві, естетиці, етиці, мистецтвознавстві та культурології. Таке розлоге використання терміну «сакральне» у гуманітарних науках виразно свідчить про те, що, починаючи з кінця ХІХ – початку ХХ століття, настав новий етап у розумінні й інтерпретації цієї категорії, виявленні в ній нових змістів. Головна відмінна риса цього періоду від попереднього полягає саме в тому, що сакральне використовується не тільки в суто релігійно-богословському сенсі, але й осмислюється за допомогою наукових методів.

В рамках дискусії про природу і місце «священного», в контексті філософської та релігієзнавчої феноменології релігії можна виявити значущі точки дотику і моменти плідної взаємодії вітчизняних та зарубіжних дослідників. Спільність тенденцій розвитку українського і світового релігієзнавства свідчить про невідповідність означених тенденцій. Видається, що вони обумовлені не тільки зовнішньою ситуацією – наростанням ірраціональних настроїв у суспільстві і першими рухами в напрямку десекуляризації – але і внутрішньою ситуацією як історії гуманітарного знання і релігієзнавства загалом, так і теології зокрема.

Потрібно відрізнити одне від одного поняття «сакральне», «священне», «святе» та «релігійне». Іноді в науковій чи теологічній літературі вони використовуються як синоніми, але в деяких аспектах та випадках сакральне й святе можуть бути за змістом не тільки відмінні, але й навіть протилежні одне одному.

Сакральне, на наш погляд, є найбільш широким поняттям, порівняно з такими як «святе» та «релігійне». Воно стосується не тільки релігій, але й ціннісних орієнтацій буденної свідомості. Священне також має відношення як до релігійної, так і до буденної свідомості. Отже, «сакральне» та «священне» частіше виступають як синоніми. На відміну від понять «сакрального» та «священного», поняття «святе» може використовуватися тільки у відношенні до монотеїстичних релігій. В історичному контексті – у процесі переходу від «релігії закону» до «релігії спасіння» – сакральне інтерпретується як «святе», набуваючи чітких етичних характеристик.

Категорії «сакральне» та «святе» використовуються для того, щоб репрезентувати: 1) вищий ступінь онтологічної досконалості, що започатковує

надприродну єдність могутності, праведності й краси; 2) здатність божественного начала справляти «очишувальний» перетворювальний вплив на навколишнє буття; 3) властивість конечної істоти (людини) внаслідок самозречення набувати провідних якостей – зазначеного надприродного впливу. За релігійними уявленнями, сакральність або святість постають передусім як атрибут Бога. У християнстві «святиє» виявляється як цілісна характеристики людини, яка досягла «обожнення».

Термінологічний ряд «священне-святиє-сакральне» в аспекті смислового наповнення його складових спроможний відзначатися сумісністю та синонімією останніх.

Співвідношення понять «сакральне», «священне», «святиє» та «релігійне» існує як вертикальна конструкція, в підставі якої як фундамент знаходиться сакральне.

Таким чином, релігієзнавча думка наголошує, що за своїм походженням «сакральне» – «священне» – це суто релігійне поняття, яке в своїх характеристиках має ознаки ірраціонального, апіорного, трансцендентного, божественного. У філософсько-релігієзнавчих концепціях мислителів ідея сакрального розглядається із використанням феноменологічної та онтологічної термінології.

Сакральне є фундаментальною релігійною категорією, яка в православному світовідчутті є найвищою релігійною трансцендентністю і в контексті православного світогляду являється сакральним епіцентром всього священного.

Сакральне як онтологічно-первинна реальність має потенцію до теофанічного виявлення себе в профанному бутті; в акті ієрофанії відбувається зустріч, одкровення трансцендентного сакрального із самою людиною.

Для православ'я характерна т. зв. «особистісна» теофанія, яка передбачає діалогічну зустріч людської особистості з сакральною реальністю, що повністю преображає буття людини, охоплюючи всі сторони її життєдіяльності.

Термінологічно, сутнісну основу сакрального, його динамічні прояви в профаному бутті та залучення людини до сакральної сфери православне богослов'я визначає як «μυστηριον». Містичний досвід зустрічі із сакральним обов'язково передбачає повне залучення людини в сакральну реальність за допомогою відповідних містагогічних приготувань. Поступове введення людини в благодатно-преображаючий процес сакрального є сутністю православної містагогії, що реалізовується в повноті в духовно-містичному організмі – Церкві – та має сотеріологічні ознаки.

Саме тому, на нашу думку, в творчості християнських мислителів більш акцентована телеологічна сторона в богослів'ї сакрального: вищою й кінцевою метою існування сакрального та профанного буття є бажання святості людини, її повного богоуподібнення через нетварні божественні енергії, а також її онтологічне відновлення через її цілісне освячення – як зцілення від гріховної буттєвої недосконалості.

Другий розділ «Феномен сакрального в традиційній православній теології» присвячено аналізу виникнення і розвитку внутрішнього різноманіття тлумачення сакрального всередині православного дискурсу.

Православне розуміння феномену сакрального формувалося в ранній патристиці під впливом біблійного світогляду, християнської культової практики, античних філософських теорій про повернення душі до Абсолюту. Якщо перші два джерела задавали зміст православних концепцій сакрального, то третє джерело надавало філософську мову для теологічних теорій, – переважно платонічну і неоплатонічну.

В ранній патристиці підкреслювалась святість Бога як трансцендентного творчого початку, що має особистий характер та вступає у діалогічні відносини з людиною, бажаючи її освячення. Перехід людини від профанного стану до стану святості осмислюється як зцілення, що відбувається силою особистого впливу Бога. Поступово дію Бога, що надає людині святості, християнські автори почали все більше пов'язувати з впливом на вірного церковних таїнств, особливо – хрещення, миропомазання та євхаристії. Таким чином формується уявлення про нерозривний зв'язок сакрального із сакраментальним, що стане характерною ознакою православного світогляду та православної теології зокрема.

Для більшості авторів православної традиції доби пізньої античності та середньовіччя людина спасається та освячується як духовно-тілесна цілісність. Однак, вже в добу ранньої патристики в теології Оригена виникає вчення про духовну причетність, як засіб досягнення святості. Це вчення розвиває Ориген, ставлячи духовне причастя споглядаючого розуму до Бога вище за євхаристичну причетність вірних до воскреслого Ісуса Христа. Інтелектуалістичній теорії причетності оригенізму протистоїть ортодоксальний натуралізм у розумінні сакрального і сакраментального. Згідно цього натуралізму, святість Бога проявляється як Його «слава», тобто надприродне трансцендентне світло, божественна енергія освячення, яка досягає вірних під час звершення церковних таїнств. Афанасій Олександрійський розробляє теорію спасаючої та освячуючої дії Бога як Трійці. Отож, Бог Отець розпочинає дію, бажаючи спасіння всіх; Бог Син звершує спасіння під час свого земного життя; Бог Святий Дух надає через таїнства здійснене во Христі спасіння та освячення для всіх вірних. Таким чином дія Святого Духа через сакраментальне в Церкві стає завершенням єдиної діяльності спасіння трьох божественних Особистостей. Теорії Афанасія Олександрійського були систематично розвинуті класиками православної традиції, зокрема Василієм Великим, Григорієм Богословом та Григорієм Ниським, які були головними авторами кападокійської школи богослов'я.

Теологія кападокійців передбачає неможливість пізнання Бога для чуттів та розуму у звичайному стані людської психіки. У цих умовах причетність Богові через таїнства набуває виключного значення для звичайних вірних. Водночас кападокійські отці визнають можливість безпосередньої містичної причетності до Бога в екстатичному стані для святих. Найбільш плідно теорію екстатичного розумного пізнання розвивав Григорій Ниський, для якого здатність до

екстатичного пізнання Бога пов'язана з можливістю для особистості перевищувати власну природу, вступати у відносини любові із трансцендентним Богом. За Григорієм Ниським, зростання у святості ніколи не закінчується, оскільки із кожним новим щаблем відносин із Богом, людина бажає більш тісного єднання з Ним.

Для Діонісія Ареопагіта святість Бога означає його свободу від «всякої скверни» і довершену чистоту, які можливі завдяки його «абсолютній величі». Причетність до святості Бога забезпечується через містичне споглядання та «знаюче незнання». Сакраментальні церковні дії лише нагадують вірному про містичне розумне пізнання – як шлях до святості. В межах містичної теології ареопагітського корпусу відбувається часткова реабілітація оригенівського вчення про духовну причетність Богові як щось принципово вище за євхаристійний сакраментальний зв'язок із Богом. Вірний покликаний цілком уподібнитися до ангелів, які безпосередньо споглядають Бога та причетні до освячуючої благодаті без будь-яких матеріальних посередників. Видима ієрархія має нагадувати про невидиму ієрархію, матеріальні знаки – про розумні смисли, культові дії – про благодатні енергії.

Максим Сповідник вважає, що весь матеріальний світ та умоосяжне буття є символами, що однаково виражають божественну діяльність, спрямовану на дарування святості всьому існуючому. Згідно з Максимом Сповідником, все створене Богом бере участь в єдиній космічній літургії. Першим актом цієї літургії є «розширення» («діастоле») – творення священного простору спочатку умоосяжного, а потім і матеріального космосу як двох складових «світового храму». Другим актом є піднесення всього існуючого до Бога в акті «повернення» («епістрофі») або «звуження» («сістоле»). Третій акт полягає у даруванні Богом святості як стану повного обоження – життя людини в житті Бога. Згідно із Максимом, стану обоження покликано досягнути все створене, оскільки святість – це максимальний ступінь звичайного існування в причетності до Бога. Розрізненням різновидів причетності до Бога у Максима стає виділення сторін одного і того самого процесу, що включає у себе причетність Богові за існуванням, за життям, за розумом та за святістю. Максим вперше висуває теорію, що хрещення надає загальнолюдські властивості святості вірному, таїнство миропомазання – особисті характерні риси святості, а євхаристія робить святого причетним до вічності.

Симеон Новий Богослов вважає світлове осяяння тілесності у молитві наслідком участі у таїнствах, а Григорій Палама – наслідком дії Бога під час «розумної молитви». Зміщення акценту на безпосередній контакт із Богом як джерело святості приводить у паламізмі до абсолютизації значення молитовних містичних практик. Але вже учень Григорія Палами Миколай Кавасила відновлює вчення про виключне значення церковних сакраментальних дій для досягнення святості. Твір Кавасили «Про життя во Христі» став завершальним для середньовічного патристичного мислення синтезом православного вчення про сакраментальне і сакральне. Миколай Кавасила вважає церкву надприродним

світом майбутнього, який міститься у теперішньому світі, наче дитина у лоні матері. Зростання вірного як «людини майбутнього віку» пов'язане із такими таїнствами: хрещення дарує духовне народження, миропомазання – особисті риси, євхаристія – дає сили для зростання духовної «внутрішньої людини» та надає обожнення як надприродний стан святості.

Крім власне богословського осмислення sacramентального життя як шляху людини до стану святості, у Візантії активно розвивалися розлогі алегоричні тлумачення літургії як цілісного зображення земного життя Ісуса Христа. Таким чином виникає культура приписування sacramентальним символам та літургічним діям сенсів, безпосередньо не пов'язаних із самими сакральними діями, виникає феномен т. зв. релігійного сентименталізму, який панує в православ'ї до ХХ століття.

Під впливом західної теології модерне православне богослов'я розуміє спасіння не як досягнення стану святості, а як виправданість перед Богом. Sacramентальне життя вірного стає лише одним із аспектів «добрих справ», необхідних для спасіння.

Відродження розуміння святості як мети християнського життя й обожнення пов'язане із відновленням ісихастської духовності в XVII – XIX століттях. Проте аскетико-містична традиція тлумачення святості не знаходила свого виразу в панівному дискурсі академічного богослов'я, що стало, як видається, однією з основних причин кризи православної теології в ХХ столітті.

Третій розділ **«Феномен сакрального в сучасній православній теології»** присвячено аналізу інтерпретацій сакрального в православній думці ХХ–ХХІ століть.

Сучасний етап розвитку православної теології розпочинається з виникнення неопатристики у роботах Г. Флоровського, Д. Станілоає, І. Поповича. Для неопатристики характерними є такі ознаки: критика академічної теології за її «схоластичність»; повернення до богословської мови доби патристики, із використанням окремих елементів мови екзистенціалізму та персоналізму ХХ століття; представлення православ'я як особливого сакрального способу життя. Представники неопатристичної теології особливо наголошували на покликанні всіх вірних до святості. При цьому в неопатристиці стан святості ототожнюється із станом обожнення. Однак, якщо в патристиці обожнення було пасивним станом життя в Богові, то в неопатристиці обожнення є особливим екстатичним досвідом, в якому суб'єкт зберігає власну активність та має з Богом діалогічні відносини. Отримати цей особливий екстатичний досвід, на переконання представників неопатристики, можливо лише в Церкві як особливому релігійному життєсвіті. Вхідження Церкви як життєсвіту відбувається завдяки таїнствам хрещення і миропомазання. Розвиток духовного екстатичного досвіду у вірних можливий лише при постійній участі у таїнствах, зокрема в євхаристійному причасті.

Особливим різновидом неопатристики стало сучасне православне літургійне богослов'я. Згідно з лідерами цього теологічного напрямку Миколаєм Афанасьєвим та Олександром Шмеманом, святість Бога для людини проявляється

в євхаристійній містерії. Участь у літургійному житті Церкви є єдиним шляхом досягнення святості для вірних. В євхаристії освячується не лише людина, але й весь земний світ. Сучасне православне літургійне богослов'я стає апологією освячення всього профаного існування в його різноманітті.

На думку О. Шмемана, в євхаристійних дарах хліба і вина Богові для освячення символічно пропонується весь чуттєвий світ. Такого роду уявлення про євхаристійну жертву применшують значення Голгофського викуплення. Завданням літургії стає не укорінення вірних «во Христі», а їхня причетність до есхатологічного Царства Божого, в якому весь чуттєвий світ не буде знати страждань і обмеженостей, а буде повнотою життя.

Сучасне православне літургійне богослов'я М. Афанасьєва та О. Шмемана також було апологією звільнення православних вірних від світських та релігійних теологій, «соціального християнства», «політичного православ'я», обрядовір'я. Надання євхаристії абсолютного значення було покликано виховувати у вірних дух солідарності, що мало сприяти збереженню православ'я в сучасному глобалізованому світі.

Видатний православний богослов сучасності Іоан Зізіулас, як представник літургійного богослов'я, надає велике значення таїнству хрещення. Згідно з цим теологом, людська особистість екзистенційно спрямована на досягнення абсолютної свободи у вічному існуванні. Як істота фізична, біологічна та соціальна людська особистість суттєво залежна від власної природи. В церковному таїнстві хрещення людина змінює свій спосіб життя на церковний, стає «еклезіологічною іпостассю». На переконання Зізіуласа, лише православний християнин здатний трансцендувати над обмеженостями власної фізичної, біологічної та соціальної природи.

Різна оцінка профанного веде представників сучасної православної літургійної теології до світоглядної суперечки. О. Шмеман у літургійному богослов'ї ідеалізував людину та чуттєву природу, вважав їх майже святими. Життя у таїнствах лише очищає людину та природу, доповнює життя до його благодатної повноти, виявляє природну і надприродну святість існування. І. Зізіулас принижує людину й чуттєву природу, вважає їх бранцями смерті та несвободи. Церковні таїнства покликані не виправляти і доповнювати життя до благодатної повноти, а надавати абсолютно нове життя. Світоглядна суперечка О. Шмемана та І. Зізіуласа в новій теоретичній формі повторює традиційне для православної sacramентологічної теорії протистояння ідеалів теозісу («обожнення» через таїнства як антропологічна довершеність) і ангелізму (досягнення звільнення від специфічно людського через особистий містичний екстаз). О. Шмеман приймає та виправдовує людське життя у його повноті. І. Зізіулас вважає, що людина повинна змінити власне існування на особливе «церковне буття», повинна стати ангелоподібною істотою.

Сучасний релігійний філософ С. Хоружий стає першим православним мислителем, що відділяє сакральне від sacramентального. Згідно з ним, церковні таїнства не є обов'язковою умовою для досягнення святості. Аскетична та містична

практика ісихазму, за С. Хоружим, сама по собі здатна привести людину до обожнення і стану святості.

Сучасний американський православний богослов Девід Харт вперше осмислює святість як стан протилежний величному та трансцендентному, зближує поняття святості та краси, святості й спокою, святості та смирення. Все існуюче оцінюється Д. Хартом як наслідок вільного дарунку особистості – Бога, Боголюдини, людини. Церковне буття реалізує відносини вільного дарунку в максимальній повноті, що сприяє досягненню святості. Д. Харт наголошує на різноманітності святості в її персональних проявах, на унікальності відносин кожного вірного з Богом. Цим самим долаються уніфікаторські тенденції, властиві для попередніх інтерпретацій святості у православному богослов'ї. Ідеї Д.Харта активно й плідно розвиваються в православній теології початку ХХІ століття, відкриваючи нові перспективи в екуменічному діалозі завдяки використанню нової богословської мови, відкритої до інших християнських традицій.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** сформульовані найважливіші теоретичні положення, що відображають логіку й методологію дисертаційної роботи, підсумки необхідних наукових узагальнень у результаті філософсько-релігієзнавчого дослідження осмислення феномену сакрального в традиційній та сучасній православній теології. Результати дослідження знаходять своє висвітлення у наступних висновках:

- концепт святості в православній традиції в своєму поняттєвому ядрі має два полюси: святості як обожнення та святості як ангелоподібності. Перший полюс походить від біблійної культури, другий – від античної філософії. У візантійській теології вони були синтезовані в межах єдиного концепту святості ідеального життя в Богові;
- динамічний розвиток життя в Богові для людини можливий, згідно із більшістю авторів грецької патристики, через участь у сакраментальному житті церкви. Особливе значення надавалося в традиційній православній теології трьом головним таїнствам: хрещення надає загальнолюдські властивості святості вірному, таїнство миропомазання – особисті характерні риси святості, євхаристія робить святого причетним до вічності;
- зниження уваги до сакрального і сакраментального в модерній православній теології коріниться у практиці алегоричного тлумачення літургії, яке активно розвивалося вже у візантійській культурі;
- загальною тенденцією для сучасної православної теології є поглиблена увага до святості як надприродного способу життя, що реалізується в ідеальній комунікації з Богом. Більшість сучасних православних богословів засобом здійснення комунікації з Богом вважають церковні таїнства, меншість – аскетично-містичну ісихастську практику;
- сучасне православне богослов'я намагається подолати дуалізм профаного і сакрального. Олександр Шмеман вчить про латентну святість профаного

існування. Девід Харт тлумачить все існуюче як відносини взаємного дарування або ж «космічну євхаристію».

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Костенко Т.В. Філософсько-релігієзнавчі аспекти містичного реалізму у православ'ї / Т. В. Костенко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К. : «Інтас», 2012. – Вип.59. – С. 133–144.
2. Костенко Т.В. Філософсько-релігієзнавчі аспекти порівняльного аналізу концепції святості в християнській та юдаїстській традиціях / Т.В.Костенко // Гілея. Збірник наукових праць. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Українська Академія Наук. – Вип. 70 (№3). – К., 2013. – С. 512–518.
3. Костенко Т.В. Проблема взаємовпливу містеріальних культів і християнства: філософсько-релігієзнавчий аспект / Т. В. Костенко // Гілея. Збірник наукових праць. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Українська Академія Наук. – Вип. 72 (№5). – К., 2013. – С.566–570.
4. Костенко Т.В. Формирование богословско-философской концепции личности в контексте современной православной антропологии / Т.В.Костенко // Идеи философско списание: научно-теоретично приложение. Книжка 5 (15). Декабрь. Година V. – Болгария, 2013. – С. 120–129.
5. Костенко Т.В. Філософсько-богословські аспекти гносеології сакрального в православ'ї / Т.В. Костенко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 94 (3). – С. 198–203.
6. Костенко Т. В. Місія та прозелітизм: філософсько-релігієзнавчі та правові аспекти / Т. В. Костенко // Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи. IV щорічний круглий стіл. – Харків, 2011. – Вип.59. – С. 91–94.
7. Костенко Т.В. Богопізнання і теорія сакрального образу / Т.В.Костенко // Міжвузівська науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, наукових співробітників та молодих вчених, 25–27 грудня 2012. – Луганськ, 2012. – С.35–38.

АНОТАЦІЯ

Костенко Т.В. Філософсько-релігієзнавчий аналіз осмислення феномену сакрального в традиційній та сучасній православній теології. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2016.

У дисертації вперше у вітчизняному релігієзнавстві запропоновано комплексний філософсько-релігієзнавчий аналіз тлумачення концепту святості у православній традиції. Встановлено, що концепт святості в православній традиції в своєму поняттєвому ядрі має два полюси: святості як обожнення та святості як ангелоподібності. Перший полюс походить від біблійної культури, другий – від античної філософії. У візантійській теології вони були синтезовані в межах єдиного концепту святості ідеального життя в Богові. Динамічний розвиток життя в Богові для людини можливий, згідно із більшістю авторів грецької патристики, через участь у сакраментальному житті церкви. Особливе значення надавалося в традиційній православній теології трьом головним таїнствам: хрещенню, що надає загальнолюдські властивості святості вірному, миропомазанню – особисті характерні риси святості, евхаристії, яка робить святого причетним до вічності. Загальною тенденцією для сучасної православної теології є поглиблена увага до святості як надприродного способу життя, що реалізується в ідеальній комунікації з Богом. Більшість сучасних православних богословів засобом здійснення комунікації з Богом вважають церковні таїнства, меншість – аскетично-містичну ісихастську практику.

Ключові слова: сакральне, сакраментальне, обожнення, православ'я, патристика, сучасна теологія.

АННОТАЦИЯ

Костенко Т.В. Философско-религиоведческий анализ осмысления феномена сакрального в традиционной и современной православной теологии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

В диссертации впервые в отечественном религиоведении предложен комплексный философско-религиоведческий анализ православной традиции толкования концепта святости. Установлено, что концепт святости в православной традиции в своем понятийном ядре имеет два полюса: святости как обожествления и святости как ангелоподобности. Первый полюс происходит из библейской культуры, второй – из античной философии. В византийской теологии они были синтезированы в рамках единого концепта святости как идеальной жизни в Боге.

Динамичное развитие жизни в Боге для человека возможно, согласно большинству авторов греческой патристики, через участие в сакраментальной жизни церкви. Особое значение придавалось в традиционной православной теологии трем главным таинствам: крещению, предоставляющему общечеловеческие свойства святости верному, таинству миропомазания – личные характерные черты святости, евхаристии, делающей святого причастным к вечности. Общей тенденцией для современной православной теологии является углубленное внимание к святости как сверхъестественном образе жизни, что реализуется в идеальной коммуникации с Богом. Большинство современных православных богословов средством осуществления коммуникации с Богом считают церковные таинства, меньшинство – аскетично-мистическую исихастскую практику. Представители неопатристики как господствующего течения современного православного богословия особенно отмечали призывание всех верных к святости, отождествляя последнюю с состоянием обожествления. При этом в неопатристике обожествление толкуется как особый экстатический опыт, в котором субъект сохраняет свою активность и имеет с Богом диалогические отношения. Получить этот экстатический опыт, по мнению представителей неопатристики, возможно только в Церкви, как особом религиозном жизненном мире. Современное православное литургическое богословие как особая разновидность неопатристики было развито М.Афанасьевым и А.Шмеманом. Согласно этих теологов, участие в литургической жизни Церкви является единственным путем достижения святости для верующих. Современное православное богословие пытается преодолеть дуализм профанного и сакрального. Александр Шмеман учит о латентной святости профанного существования. Дэвид Харт объясняет все существующее как отношения взаимного дарения или «космическую евхаристию».

Ключевые слова: сакральное, сакраментальное, обожествление, православие, патристика, современная теология.

SUMMARY

Kostenko T.V. Philosophical and religious analysis of understanding the phenomenon of the sacred in traditional and modern Orthodox theology. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philosophy: specialty 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2016.

In the thesis for the first time in the national Religious Studies suggested a comprehensive philosophical and religious analysis of interpretation of the concept of sacred in the Orthodox tradition. It is established that the concept of sacred in the Orthodox tradition in its conceptual core has two poles: a sacred as deification and sacred as angelmorphics. The first pole is derived from the biblical culture, the second – from ancient philosophy. It was synthesized in the Byzantine theology within a single concept of sanctity of the ideal life in God. According to the majority of a Greek patristic authors, the dynamic development of life in God for humans is possible for a person through

participation in the sacramental life of the Church. Particular importance was attached to the three main sacraments in the traditional Orthodox theology: the Baptism, that provides an universal properties to a sanctity of faithful, the Confirmation – personal characteristics of sanctity, the Eucharist, which makes saint involved to eternity. The general trend for modern Orthodox theology is profound attention to the sanctity as a supernatural life, realized in an ideal communication with God. The majority of modern Orthodox theologians consider church sacraments a way of implementation of communication with God, a minority – ascetic and mystical and hesychasm practices.

Key words: sacred, sacramental, deification, Orthodoxy, Patristics, modern theology.